

Тарас Чухліб

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
НАН України (Київ, Україна),
taras_chuhlib@ukr.net

УКРАЇНА — НАЗВА ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО: ПОЛІТИКО- ЛІНГВІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НОМЕНУ (1673–1686 pp.)

***Анотація:** У статті пропонується історико-лінгвістичне та етимологічне дослідження однієї з самоназв ранньомодерної Української держави, яка була створена протягом другої половини XVII ст. За допомогою діяхронно-семантичного методу розкривається проблема розуміння термінологічного змісту номену «Україна» як ще однієї назви для держави, яку, починаючи з 1648–1649 pp., очолювали гетьмани Війська Запорозького. Досліджуються смислові конструкції, що з'явилися за допомогою слова «Україна» протягом 1673–1686 pp. в офіційному і напівофіційному дискурсі Війська Запорозького, Московського царства, Корони Польської та Молдавського князівства. У хронологічному плані охоплюється дуже цікавий і цільний історичний період від перших років гетьманування Івана Самойловича у Лівобережній Україні й останніх років правління гетьмана Петра Дорошенка у Правобережній Україні й завершуючи розподільчим щодо українських земель Вічним миром 1686 р. між Варшавою та Москвою.*

***Ключові слова:** Україна, Військо Запорозьке, «Отчизна», «народ», офіційна документація, Корона Польська, Іван Самойлович, Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький.*

Ми вже неодноразово висвітлювали різні проблеми діяхронно-семантичного наповнення офіційних понять Війська Запорозького, які мали у своїй основі мовну одиницю «Україна», а також тлумачили багато похідних від цього номену понятійних слів та словосполучень. Зазначимо, що у попередніх розвідках, які були опубліковані в науковому щорічнику «Україна в Центральній-Східній Європі» протягом 2015–2018 pp., розкривався історико-лінгвістичний матеріал, який хроно-

логічно охоплював історичний період від кінця XV до середини XVII ст., а також від 1649 р. й до 1672 р.¹

Отже, у відписці воєводи московського гарнізону в Києві Г. Козловського говорилося, що 28 лютого 1673 р. житель м. Переяслава грек Павло Ростан приїхав до сотенного міста Баришівка і розповів, що «И Яков де Лизогуб говорил: ведомо им чинитца, что по указу Его Царского Пресветлого Величества, гетман Иван Самойлович с Войском Запорожским хочет переходить *на ту сторону Днепра на Дорошенка* и на них войною; да и та ведомость есть, что Великий Государь, Его Царское Пресветлое Величество, своею государскою особою будет *на Украине...*, конечно правда: Великий Государь, Его Царское Пресветлое Величество, в многочисленных своих государских силах *на Украину* будет... А слух носитца, что Царское Величество со всеми силами будет *на Украину* негде индь, толко на них свои Царского Величества рати прислати»². У той же час житель Константинополя (Стамбула) купець-грек Леонтій Ходжи Ардан розповідав московським представникам, що «приехал он в *малороссийские города* из Волоской земли из города Яс...; А что де великий государь изволит своею царского величества особою во многих своих государских силах *на Украину* итти, того он в *Волоской земле* не слышал. А *тое стороны Днепра черкасскими городами* идучи, слышал»³. Власне, тут бачимо, що назва «Україна» одночасно вживалася як щодо Правобережжя, так і стосовно Лівобережжя. При цьому, номен «Україна» вживався в одному ряду з локалізаційним хоронімом «Волоська земля». Крім того, синонімічними політико-географічними маркерами виступають такі словосполучення, як «та сторона Дніпра», «малоросійські городи» та «черкаські городи».

У грамоті московського царя Олексія Михайловича до київського митрополита Йосифа Тукальського від 17 березня того ж року читаємо:

¹ Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649–1659 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 15. Київ, 2015. С. 13–41; Його ж. Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 16. Київ, 2016. С. 13–46; Його ж. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 17. Київ, 2017. С. 41–79; Його ж. Назви «Україна» та «Українний» в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії: діахронно-семантичний аналіз (1490-ті роки — середина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 18. Київ, 2018. С. 13–60.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). Т. XI. Санкт-Петербург, 1879. С. 165–166.

³ Там же. С. 178.

«...Для чего между нас великим государем, нашим царским величеством, и братом нашим, великим государем, его королевским величеством, и в Андрусовском договоре постановлено *Украине заднепрской стороны* бытии под владением его королевского величества»⁴. Тут потрібно відзначити не тільки той промовистий факт, що назва «Україна» поступово входила до тогочасного міжнародного дискурсу, але й ту обставину, що якщо була «Україна задніпрської сторони», то мусила бути й «Україна незадніпрської сторони».

24 березня 1673 р. до Малоросійського приказу у Москві писарі внесли роздобутий московськими розвідниками текст Бучацького перемир'я між Варшавою та Стамбулом — «Статьи (в переводе) постановленные между Поляками и Турками и утвержденные 17 октября 1672 года». У перекладеному росіянами тексті відзначалося «[Ст.] 6. *Украина в давних границах* имеет быти при казаках;... 7. Белая Церковь и иные крепости, *к Украине належащие*, и таковы имеют быти отданы казакам; 8. Казаки, с Ханенком ныне будучие, имеют возврат волной к своим имениям *на Украину* (буде похотят)...»⁵. Власне, ми вже неодноразово відзначали у своїх статтях про вживання номену «Україна» у текстах міжнародних договорів другої половини XVII ст.⁶

У листі до московського царя від 6 квітня гетьман Війська Запорозького (лівобережного) Іван Самойлович писав: «...А *Україну, що Дорошенко йому* (турецькому султану. — Т.Ч.) *піддав*, туди ж королю його милості віддавав, і тою даниною грошовою, що мали йому дати не малою казною, дарував»⁷. 14 квітня гетьман Дорошенко писав до турецького каймакама: «Через те дивіться, і дійшло б до віддачі Білої Церкви, від чого б і Київ і *Україна задніпрська* у великій небезпеці перебувати могла»⁸. 6 листопада в універсалі Івана Самойловича до московського царя зазначалося: «І королівська величність говорила: ось бачите, що я йду усіма військами моїми проти того неприятеля; для чого, як прийдете *на Україну* і в Запороги, розповідайте скрізь про наш подвиг»⁹.

26 червня московський цар отримав листа від польського короля Міхала Корибута Вишневецького, в якому зазначалося: «...Зволила його

⁴ Там же. С. 204.

⁵ Там же. С. 219.

⁶ Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українські козаки», «Український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667 року // Україна між Польщею та Росією / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2016. С. 90–99.

⁷ Там же. С. 236

⁸ Там же. С. 366.

⁹ Там же. С. 322

царська величність через піддячого Прокопа Возниціна об'явити королівської величності послам поданий був зі сторони його царської величності спосіб відізвання Дорошенка від салтана турського, коли б його королівська величність з *Україною, на тій стороні Дніпра будучою*, під володіння його царській величності уступив...; По достоїнству його королівської величності посла при 4 статті Андрусівського договору стояли, в якій написано, що через перемирний час ніхто із них великих государів один другому государю *в сторону України вступатись* не має; ...Тому що і його королівська величність право своє *на Україні* затримує, будучи в утриманні Білої Церкви, а паче коли ні в якому *українському городі* турських людей немає»¹⁰.

У листі польського полковника Я. Пива до московського князя Ю. Трубецького за 1673 р. писалося: «...Турський султан справді вже наближається з військами, і в Сороках переправляються турки *на Україну*»¹¹. У листі представника великого литовського гетьмана М. Паца шляхтича С. Островського за листопад говорилося: «Краще було б, якби війська Вашої Королівської Величності першими *йшли на Україну*, для обійм козаків, яких довгий час не погамують... А як Серби почують, що військо Дунай переходить, самі постануть на Турків. Задля того *через Україну* хай ідуть війська, чому Турки і Татари налякаються»¹². У листі молдавського господаря Шимона Петричейку до московського царя Олексія Михайловича від 31 грудня 1673 р. писалося: «...Потом обіщали им Волоские и Мульятские земли весь народ в порабощение...; и чтоб поспешало войско вашего царского величества в сию *казаческую Украину* («ын Украина къзъчаскъ»), зане Дорошенко, наш сосед, держит крепко с турком»¹³.

7 березня 1674 р. великий коронний гетьман Речі Посполитої Я. Собеський у листі до серадзького підчашого писав: «Царська Величність договором з нами учиненим, задоволення роблячи, не прибув під Хотин, війська свої тепер посунув і від Дніпра чинити буде, щоб *Україну від Дорошенка і Турків відвести*»¹⁴. Під час виборів нового короля Речі Посполитої весною того ж року польська шляхта звинувачувала литовську опозицію на чолі з К. Пацом у тому, що вони затягують вибори, а у цей час московський цар «*відбирає усю Україну*». На сеймі також виступив австрійський посол, який звернувся до польських послів з такими

¹⁰ Там же. С. 370.

¹¹ Там же. С. 290.

¹² Там же. С. 298.

¹³ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в трех томах. Т. III: 1673–1711. Москва, 1970. С. 15.

¹⁴ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 382.

словами: «Адже *Україна залишилася в ваших руках?* — а почувши у відповідь, що Україна на чолі з гетьманом Війська Запорозького П. Дорошенком піддалася султанові, відповів — «Чого ж ви тоді сердитесь? Хай краще *володіє нею* (Україною) государ християнський і ваш союзник»¹⁵.

17 березня того ж року у так званих Переяславських статтях, які були укладені між гетьманом Війська Запорозького І. Самойловичем та московським царем Олексієм Михайловичем, зазначалося: «ст. 15. Коли військо царської величності вирушить проти неприятеля, і щоб вони в *Українних городах* в козацьких дворах не зупинялися...»¹⁶. Козаки Семен Третяк і Самійло Савицький інформували у квітні 1674 р. гетьмана Самойловича з Немирова: «...Писали з паном полковником Кальницьким до меджибожського коменданта і полковників і ротмістрів, радячи їм щоб замість того, що зачинають, про приятельство Вельможності Вашої, Добродія Нашого, і усього Війська Запорозького раділи, і тим зручніше привлащали до своїх помочей *народ наш український*, для зустрічі спільного неприятеля християнського»¹⁷. Як бачимо, словосполучення «український народ», яке вперше було застосоване в офіційній переписці Війська Запорозького ще на початку 1660-х років¹⁸, з плином часу все більше починає вживатися у мовному тезаурусі козацької старшини.

У листі за 5 травня 1674 р. до гетьмана Самойловича від подільського полковника Михайла Зеленського з-під Ямполья читаємо: «...Гоголь, удався там через вимисел пана полковника Брацлавського, найняв коменданта в Могилеві у Собеського і *віднімає рубіж України*, отчизни нашої, по Мурахву ріку, умовляє мене, щоб я в заграничне воєводство Могилівське не вступав»¹⁹. 18 травня гетьман І. Самойлович повідомляв московського царя: «Коли ж поляки безпечно собі зачинають, набігають багатократно, то близько *в Україну і розграничують ону* з воєводством Подільським по Мурахву ріку»²⁰.

23 травня 1674 р. до полковника Андрія Дорошенка пише шляхтич Є. Преоровський та повідомляє його про вибори нового короля: «...Не сумніваюсь, що *Україна* від такої справи (королівської елекції) Речі Посполитої не опечалиться Відаю і те, що ясновельможний пан гетьман

¹⁵ Цит. за: *Павлищев*. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. Т. 2. Санкт-Петербург, 1876. С. 45.

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. I. С. 968–977.

¹⁷ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 440.

¹⁸ *Чухліб Т.* Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.). С. 41–79.

¹⁹ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 470.

²⁰ Там же. С. 469.

запорозький, брат рідний твоєї милості, дарма надіється про поміч, адже вже послі назначені до царської величності московського просити про те, кими правами і під яким покровом *володіє Україною* до якого ніколи не належала і не належить»²¹. 10 березня того ж року московський цар у листі до молдавського господаря Ш. Петричейку писав: «...Указали *Украину тое сторони Днепра* усмирить и сов семи владеньями и землями вашими хотите быть под нашою великого государя самодержавною високою рукою в подданстве»²².

5 липня 1674 р. гетьман Самойлович відписував до московського царя: «...Полковник Лабунський, через лист свій, до Андрія Дорошенка писаний, обнадіює його нинішнього новообраного короля милістю і видуманими *в омані України* королівськими способами і скорою від військ ваших государських відсічю»²³. 20 липня 1674 р. до гетьмана Війська Запорозького І. Самойловича знову звертається полковник Подільського полку Михайло Зеленський: «...А якщо ляшські війська наступлять, то договори з ними чинити, а на нас війну вс обернути і на *всю обох сторін Дніпра Україну*»²⁴. 15 липня великий коронний гетьман Дмитро Вишневецький інформує московського князя Ю. Трубецького з Варшави: «...Адже *Україна є Корони Польської земля*, і Дорошенко, не маючи ніякого права, не будучи ніяким удільним паном, не міг піддати турецькому султану *чужої держави*»²⁵. Через декілька місяців, у серпні, росіянин О. Карандеєв, який перебував у Чигирині, повідомляв боярина Матвеева: «...У турскова салтана страх и опаска великая послать *на Україну* людей своих»²⁶. 26 серпня у грамоті московського царя наказувалося «боярину нашому и воеводам князю Ивану Андреевичу Хованскому с тем новгородским и псковским полком итти *на Україну* ж, для того ж промислу над неприятели»²⁷.

31 липня 1674 р. гетьман І. Самойлович пише до царя з табору поблизу Чигирини: «...Домовившись через послів своїх з Ляхами почату війну і справді її з ними новина прийшла, з усіма своїми силами турецькими і татарськими сюди *на Україну*, саме під Київ, до Дорошенка на відсіч замислили йти»²⁸.

²¹ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 479.

²² Исторические связи народов... Т. III. С. 17.

²³ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 532.

²⁴ Там же. С. 540.

²⁵ Там же. С. 538.

²⁶ Там же. С. 570.

²⁷ Там же. С. 646.

²⁸ Там же. С. 621.

У серпні 1674 р. посланець гетьмана Самойловича до Запорозької Січі Іван Мазепа доповідав, що кошовий отаман Іван Сірко передав йому пункти угоди, за якими гетьман Петро Дорошенко хотів прийняти проєкцію Корони Польської, серед них був і такий пункт: «3. Військам ляхським кварцяним ніколи **в Україні** не бути»²⁹. Крім того, запорозькі розвідники переповіли, що «писав до Дорошенка резидент його, який у турського візира, щоб він про те не кручинився, що **втрапив Україну**: не важко її назад повернути, тому що ми знаємо, що нема у вас **в Україні** Криту і Кам'янця-Подільського»³⁰.

Виснажений у боротьбі з Короною Польською, Московською державою та Лівобережним Гетьманатом П. Дорошенко у листі від 12 грудня 1674 р. прохав у нового польського короля, «аби її (Україну. — Т.Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на **ту Україну бідну** бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... **народу Руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших** достатнім забезпеченням»³¹.

В універсалі гетьмана П. Дорошенка від 13 грудня 1674 р. до «Панів сотників, отаманів, городовим з усім товариством, так теж військом і усім посполитим людям...» Паволоцького і Білоцерківського полків говорилося, що король Речі Посполитої «ніколи **на Україну** з військами кор[онними] війною не мав приходити, але звиклими трактатами і добрим способом мав про те дбати, аби з нами погодився зараз, коли військо усе турецьке і хана вже з землі нашої виправили...»³².

У лютому 1675 р., після того, як в Україні й Польщі поширилася чутка (вона виявилася неправдивою) про смерть гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка, король Речі Посполитої Ян III Собеський видав універсал, в якому виклав власне бачення причин занепаду Правобережжя: «Мушу признати, що то труп обридливий, **а не Україна**, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ Руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і дома Божі? Чиї гроби і могили, якщо не батьків або дітей Ваших, за ніщо погублених? Чия залишилась пустиня, якщо не

²⁹ Там же. С. 563.

³⁰ Там же. С. 565.

³¹ Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові (далі — БМЧ Краків), од. зб. 423, арк. 113; *Wolinski J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. T. X. Cz. 1. Warszawa, 1964. S. 245.*

³² БМЧ Краків, од. зб. 423, арк. 119; ТН, од. зб. 172, арк. 593.

запроторених, як бидло, в неволю душ християнських?...»³³. Тому король закликав жителів України повернутися під протекцію Речі Посполитої та обіцяв забути про їхню попередню «зраду».

Грамота московського царя Олексія Михайловича до молдавського і валашського господарів Ш. Петричейка і К. Щербана від 13 серпня 1675 р. засвідчувала: «...И собрания войск его королевского величества перенимают, которых *с України* (рум.: «...din orasele *Ucrainene*) из городов на защищение Львова и русских краев его королевское величество не привели»³⁴.

А в універсалі І. Самойловича до старшини та жителів Чигиринського полку від 6 листопада 1675 р. читаємо: «...Склонився царській величності і християнської з нами згоди и единства, оставивши чинити між *народом українським з Військом Запорозьким* смуту і різність»³⁵.

У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника Іллі Новицького лівобережний гетьман І. Самойлович писав: «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж отчизну нашу *розторгнуену Україну* привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. — Т.Ч.) у з'єднання»³⁶. У дипломатичній інструкції послам Війська Запорозького до Москви Семену Кульженку та Івану Скоропадському, яка була підписана гетьманом Самойловичем 25 жовтня того ж року, зазначалося: «...совокупити *обох сторін Дніпра Україну*; начебто по *усій Україні* смута і бунти...; до тих місць Ляхи *до України* не мали справи»³⁷.

Як уже відзначалося, номен «Україна» було визнано на міжнародному рівні як назву держави гетьманів Війська Запорозького. Напередодні укладення Журавненського перемир'я з Османською імперією, у жовтні 1676 р. Ян III Собеський писав: «Інакше тоді не могли, як до мирної угоди приступити. Якої такі пункти: *України нам велику частину відступають* Турки...»³⁸. У положенні Журавненського миру 16 жовтня 1676 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією було записано: «Пункт 2. ...Що стосується *України залишеної Порті Р[і]чч[ю]*

³³ Архів Головний Актів давніх у Варшаві (далі — АГАД Варшава), ф. «Архів Замойських», од. зб. 3036, арк. 277–278; *Wolinski J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675*. Warszawa, 1934. S. 19; *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679*. Wrocław, 1976. S. 29.

³⁴ Исторические святы народов... Т. III. С. 33, 35.

³⁵ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1882. Т. XII. С. 312; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Расенко. Київ, 2004. С. 696.

³⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1853. Т. V. С. 140.

³⁷ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 772, 776.

³⁸ Цит. за: *Kluczycki F. Zorawinska R. 1676*. Krakow, 1876. S. 27.

П[о]споли[т]ою у володіння більшої частини України: тобто Біла Церква, Кальник, Паволоч, Немирів та інші території; Порта зараз мала ту частку, а та на якій мав Дорошенко...»³⁹.

У матеріалах Генерального суду лівобережного Війська Запорозького від 9 листопада 1676 р. відзначалося: «...может отец Симеон яко первоначальник о всех объявити, с которыми имели предательно всех непостоянство плохих людей и **украинных** возмутив, не токмо чести моей, о которой уже зле возглашали лишити, но яко Ной радетьельне тщищеся здравии моем и ищущи смерти, всю **Малоросийськую Украину** до вредительного замешания и невинного кровопролития привести усердствовали»⁴⁰.

13 грудня 1676 р. послі Війська Запорозького Василь Скоропадський і Борис Моршевський від імені гетьмана Самойловича розповідали у Малоросійському приказі в Москві: «...А королівська величність турецькому султану уступив Кам'янець Подільський і **всю Україну, якою володів Дорошенко**; а турецький султан, чого йому Боже не поможи, **обіцяв йому Україну**, малоросійські городи під свою бусурманську (руку) взяв, віддати королівській величності; ...Хан кримський пішов в Крим з усім і ніде у Польщі і **на Україні** орди немає. Королівська величність **на Україну** прислав Гоголя з козаками і стали біля Дніпра по містечкам: в Брагині, в Димері, в Чорногородці і в інших містечках, для живності»⁴¹. 16 грудня у царській грамоті до гетьмана І. Самойловича говорилося: «...а Запорожцы, именно Сирко со всею старшиною своею, тотчас бы то послыша, розславили **по всей Украине** меж войсковыми людьми и посполитым народом»⁴².

У листі кошового отамана І. Сірка до гетьмана І. Самойловича від 7 січня 1677 р. читаємо: «...І що за сміливістю славних жителів **отчизни нашої України**, [Ляхи] під свою область **нас Українців** не підгорнули, тим вони нині до своїх власних Турок і Татар примирили, **віддав їм не тільки Україну**, але і цей корінь славного Війська Запорозького в Запорожжі, на яке ще і вину кладуть, начебто бажаючи їх розорення, [що] з ордою змирилися»⁴³. У приписці до цього листа І. Сірко писав, що «мають з тією ордою два солтани **на Україну**, сиріч під ближні городи, в полк Полтавський і в Лубенський ударити»⁴⁴. Даний лист був написаний у Коші Запорозької Січі, який на той час знаходився на місці Чортомлик, і,

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 865.

⁴¹ Там же. С. 830–831.

⁴² Там же. С. 834.

⁴³ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1884. Т. XIII. С. 1.

⁴⁴ Там же. С. 3.

як бачимо, кошовий отаман називав себе, а також запорозьких козаків разом з «усіма жителями нашої України», не інакше як «українцями».

15 січня 1677 р. гетьман І. Самойлович пише листа до московського царя, де скаржиться на старшинську опозицію, яка не тільки хотіла його «з уряду зсадити», але «що більше, і всю *Малу Росію Україну*, яка нині, промислом Божим і щастям нашим государським в бажаній уже квітне єдності, до шкідницького сум'яття і Військо Запорозьке в різності у той час перебуваючи і *весь народ Малоросійський* до більшого кровопролиття прилучити хотіли; ...за давнім нашим звичаєм військовим, для зустрічі зі мною і для поновлення і затвердження належного *утримання цілості Малої Росії України* будівлі («строения»); ...геть з *України* з жінками і з дітьми і з животи в яку небудь державу за границю виїхати»⁴⁵.

6 лютого 1677 р. у черговому посланні до московського царя Федора Олексійовича гетьман І. Самойлович писав з Батурина (мовою оригіналу): «...Токмо с древние их ляцкие стороны противо *нас Войска Запорожского и народа нашего малоросийского украинского* злобной ненависти, котору не ныне пред себя взяв как до сего времени накакова добра нам никогда не мыслили, но паче всегда на то умышляли, как бы нас Войско Запорожское и святое православие искоренити и в ни во что обратити (а *не токмо zde в Украине, но и в Литве и по Белой Руси* на поругание всему *нашему малоросийскому народу* церкви Божии православные униатам гонити и к унии насилством принуждати и привращати поволрили)...; давно совершенно *всю тое стороны Украину*, не имея в руках своих Турком при принужденных... к поко договорам, кроме сей стороны...; на сю сторону Днепра целости здоровья своего, приехал в Белу Церковь и тогда сей нынешней комендант белоцерковский безвинно толь знатного *на Украине* человека, особого своего некоего отмщения досадительства, с сего света погубил...»⁴⁶. Крім того, 6 лютого посол лівобережного Війська Запорозького до московського царя І. Мазепа розповідав у Малоросійському наказі: «На сей и на той сторонах Днепра, милости Божии и великого государя праведными молитвами и счастием, дал Бог, все смирно...; Карпа Мокреева, бывшего писаря войскового при Многогрешном, *из Украины* с женами и с детьми и с животы выслать вон...; Гоголь отзываясь с королевские стороны полского казацким гетманом, стоит на Полесье близко Киева и присылает *в Украину* на сю сторону Днепра прелесные свои листы, устрашивая войски королевского величества и турского салтана приходом *под Киев и на всю Украину*, и постерегая того, чтоб *в Украине* от того какова смятения не возросло, сам

⁴⁵ Там же. С. 5, 7, 8.

⁴⁶ Там же. С. 19–20.

гетман к Москве не поехал;... Корунные войска нашли на становище в горные воеводства, а литовские войска стоят *на границе близко Украины* к Стародубскому и Черниговскому полкам, а для чего, того не ведает»⁴⁷.

17 лютого французський резидент у Польщі повідомляв свого короля Людовіка XIV: «Довідуємося про затягнення на Україні... 600 козаків з двох зреформованих полків. Козакам тим виплачено плату на 2 місяці вперед: торгувати не можна, турки з свого боку затяги роблять і 1 000 солдат з *України* затягнули»⁴⁸. Наприкінці лютого — на початку березня 1677 р. у Батурині відбулися переговори гетьмана І. Самойловича з московським послом Семеном Алмазовим, під час яких, зокрема, йшлося про те, «що *Чигирин Україні город потрібний* і від Криму захист і неприятелю усіякому страх...; турський султан і кримський хан з усіма своїми поганськими силами по весні хочуть йти *на Україну*»⁴⁹.

6 березня 1677 р. гетьман Іван Самойлович писав до Москви: «...За что покорное Вашему Царскому Пресветлому Величеству со всем Войском Запорожским и народом украинским малороссийским воздавая благодарение...; понеже я со всем Войском Запорожским и *народом обостронним целое Украины* пребываю...; неложно удерживаю и обнадеживаю, шатающихся *с Украины по сторонам* [Днепра] к себе привлекаю»⁵⁰. А ось яку назву мала дипломатична інструкція, яка була надана посольству на чолі з генеральним суддею Іваном Домонтовичем до Московського царства: «Інструкція до Великого Государя нашого, до Його Царської Величності, від мене гетьмана Івана Самойловича, гетьмана Війська Його Царської Пресвітлої Величності Запорозького, і усієї військової Генеральної Старшини, іменем усіх Полковників, Сотників, Осавулів, Отаманів і меншого Війська Запорозького, городового товариства і посполства *Народу Українського*, в потрібних справах його ж Великого Государя і наших військових, послам нашим, особам військовим генеральним, Івану Домонтовичу судді, Саві Прокоповичу писарю, дана в Батурині, 1677 року, березня в 6 день»⁵¹. У ній спочатку зазначалося, що послы мають звертатися до царя «Від мене Гетьмана і від всього Війська Запорозького і *народу посполитого Українського*», а потім серед іншого зауважувалося, що «через різні *замішання Українські* пороспали» гармати в Чигирині». Крім того, як відзначалося в «Інструкції», «салтан, невдовзі по весні має прийти обов'язково з усіма своїми бусурманськими силами війною *в Україну*: адже з Поляками насправді уже вічний мир

⁴⁷ Там же. С. 23–24.

⁴⁸ Acta Historica res gestas Poloniae. Vol. III. T. 1. Krakow, 1879. S. 353.

⁴⁹ Акты ЮЗР. Т. XIII. С. 29.

⁵⁰ Там же. С. 33, 35.

⁵¹ Там же. С. 37.

учинили»⁵². У другому пункті цього розлогого документа говорилося: «2. Також і з цієї сторони Військо правління мого, які б послали туди для оборони, особливо тих полків подніпрських, Лубенського, Миргородського, Гадяцького і Полтавського, *козаки Українські*, які поблизу Чигирини і Запорозжя знаходяться, не тільки не встигли б підти..., *а інші до Поляків йшли з України, а інші до Турків і в інші в які держави сторонні*»⁵³. Особливо на цих переговорах відзначалася роль міста Чигирини: «...Могла б та фортеця в цілості на славу Його Великого Государя *в Україні* тим образом затриматися, і всю Україну, а особливо сю сторону, від небезпеки оборонити...; А не затримав би тієї чигиринської кріпості, розсудя усі небезпеки воїнські, переживаємо, щоб той лукавий поганець, прийшов у *ту там Україну і сторону*, не похотів *на сю сторону Дніпра* з усіма силами, не займаючи Києва, переправитися, від якого було б недобре, позбав Боже не тільки *Україні Малій Росії*, але *і Великій* в той час, чого не бажаємо щоб було»⁵⁴. Генеральний суддя Іван Домонтович також мав говорити цареві «при словесній розмові» про те, що «було б, сохрани Боже, де *на Україні* бунти які і заворушення учинилися, чого собі ніколи не бажаємо»⁵⁵.

15 березня 1677 р. гетьман Іван Самойлович пише листа до московського царя, в якому знову неодноразово вживає слово «Україна»: «...Як весна покажеться, той же час сюди в Україну по отчину Вашу Великого Государя Нашого, Вашої Пресвітлої Величності, під Київ і під Чигирин [прийдуть бусурманські сили]; ...і наперед з ордами і з частиною турецького війська *в Україну* послати має [Юрія Хмельницького]; щоб Хмельниченко *наближався в Україну*, грошовою дачею і різними всякими мірами Військо Запорозьке до себе переманював»⁵⁶. Також 15 березня того ж року московський піддячий Б. Парфеньєв повідомляв про пересилку колишнього гетьмана П. Дорошенка до Москви й писав, що той «не для чого иного и детей своих держит он на Москве, токмо что для своей верности; и если что учинитца в Украине, от чего Боже да сохрани, зло какое на него возрастет»⁵⁷.

5 квітня 1677 р. Юрій Хмельницький видав універсал до Запорозької Січі, який підписав як «*Князь Малоросійський Український*, вождь Війська Запорозького». Про це засвідчував кошовий отаман Іван Сірко, який також описав печатку на цьому важливому документі: «У подлин-

⁵² Там же. С. 38–39.

⁵³ Там же. С. 39.

⁵⁴ Там же. С. 41–42.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же. С. 49.

⁵⁷ Там же. С. 57.

ного листа печать величиною с полтора ефимка. В кругу напечатано человек на коне с распростерто рукою; в руке булава; на голове у него корона, пред ним, выше головы лошадиной, яблоко с крестом. У лошади во лбу перье. Возле конного человека, у стремени, пешей человек с мушкетом. Кругом печати написаны слова: Печать *княжества Малороссийской Украины*»⁵⁸.

Узагальнюючи цей локалізаційний «підтитул», саме «князем Українським» Ю. Хмельницького називає Патрік Гордон. У описі ситуації навколо отримання листа сина Богдана Хмельницького під час османської облоги Чигирин у 1677 р. шотландець на московській службі свідчив: «Подписано оно было: Георг Геден Венжик Хмельницкий, *князь Украинский*»⁵⁹.

Як відомо, лівобережний гетьман І. Самойлович закидав своєму візаві — Юрію Хмельницькому, що «високою честю» князівського титулу «приписали [турки] ему титло княжения Малыя России, оплаканныя отчизны *нашея Украины*... родитель его [Б. Хмельницкий], не угоняясь за честями высокими, токмо самым гетманом над Войском Запорожским был»⁶⁰. Цікаво, що генеральний сейм Речі Посполитої 1677 р. надав інструкцію послу до Османської імперії Я. Гнінському, в якій говорилося: «Якщо *цілої України не доб'ється*, то хоч від Трахтемирова до Рашкова. Щоб лінія з Києвом за королем залишилася...»⁶¹. Крім того, на тогорічному сеймі Речі Посполитої було ухвалено спеціальну постанову «Консервація Війська Запорозького», де писалося, що «запорозьким козакам ... Ухвалами Сейму нинішнього постановлено певні місця для осідання і проживання *в Україні назначити і виділити*»⁶².

Чернігівський єпископ Лазар Баранович 22 березня 1677 р. писав до московського думного дяка Л. Іванова, що ніжинський протопоп Симеон Адамович «Івану Самойловичу, гетьману Війська Його Царської Величності Запорозького, зрадником був, на здоров'я його наступав і інших до замішання *українського народу* до бунтів і неспокою побуждав»⁶³. Наприкінці березня у Москві перебували послы гетьмана І. Самойловича, які привезли туди колишнього гетьмана Петра Дорошенка, де він постав

⁵⁸ Акты ЮЗР. Т. XIII. С. 108.

⁵⁹ Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы. Ч. 2: (1661–1684 гг.). Москва, 1892. С. 153.

⁶⁰ Акты ЮЗР. Т. XIII. С. 109–110.

⁶¹ АГАД Варшава, ф. «Архів Коронний Варшавський», відділ Турецький, № 77/470.

⁶² Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów... Petersburg, 1859. T. V. S. 224. Польською: «Uchwały Sejmu terazniejszego postanawiamy, miejsca pewne w Ukrainie dla osiadania y mieszkania naznaczyc y wydzielic».

⁶³ Там же. С. 66.

перед царем Федором Олексійовичем. Згідно з указом останнього, думний дяк звернувся до колишнього гетьмана з обвинувачувальною промовою, в якій були і такі слова: «...И указал тебе, до своего Великого Государя, Его Царского Величества указу бить при своей Великого Государя, Его Царского Величества милости на Москве для способов воинских против неприятельского наступления турецкого салтана и крымского хана *на Украину*»⁶⁴. На переговорах з представниками московського царя посла лівобережного Війська Запорозького Іван Домонтович і Сава Прокіпович говорили: «...Послати свою царської величності грамоту до кошового отамана до Івана Сірка, і його б Сірка обнадіювати, що царська величність *визволяє всю Україну* від наступу неприятельського»⁶⁵.

Номен «Україна» та поняття «народ» вживалися у грамоті московського царя Федора Олексійовича від 29 березня 1677 р. на ім'я гетьмана І. Самойловича: «...И тебе Нашего Царского Величества подданого, обох сторон Днепра гетмана Ивана Самойловича, и все Войско Запорожское и *весь малороссийский народ и Украину*... от неприятелей Нашего Царского Величества многими ратными людьми защищаем»⁶⁶. В іншій царській грамоті від 12 квітня того ж року йшлося не тільки про «Україну», але й про «українний народ» та «українні городи»: «Хмельницкого турецкой салтан князем своим бусурманским и гетманом учинив, передом с войсками своими *в Украину* прямо под Чигирин послал;... И на свидетельство того список с листа Хмельницкого, в *Украинные городы* писанного...; знак лукавого вымыслу бусурманского, чтоб чрез Хмельниченка принимать к себе *Украинной народ* и до конца выгубить»⁶⁷. Як бачимо, у царській грамоті вживалися в одному випадку етнімічна назва «малоросійський народ», а в іншому — «український народ», що маркували жителів Війська Запорозького і були синонімічними словосполученнями.

Наприкінці квітня — у травні 1677 р. на переговорах послів І. Самойловича з представниками Московської держави стосовно долі колишнього гетьмана Правобережної України П. Дорошенка говорилося: «...Що вільно йому *на Україні*, де захоче, тихо, мирно і безпечно при усіх своїх пожитках жити, промишляв просити милості у великого государя, у його царської величності, *в Украину* паки на житло... І великий государ, його царська величність, указав йому гетьману говорити: Петро Дорошенко

⁶⁴ Там же. С. 72.

⁶⁵ Там же. С. 183.

⁶⁶ Там же. С. 86.

⁶⁷ Там же. С. 95–96.

великому государ про взяття жінки своєї в Москві бив чолом постійно, для того йому *на Україні* бути для всякої підозри неподобає»⁶⁸.

9 травня у листі гетьмана Івана Самойловича до кошового отамана Івана Сірка писалося: «...Приписали йому (Юрію Хмельницькому. — Т. Ч.) титул княжіння Малої Росії, оплаканої *отчизни нашої України* і хотіли його перед собою послати з військами під Чигирин, сподіваючись від *тутейших українських жителів* і від вас Війська Запорозького Низового...; як обіцяли, *в Україну*, але разом, як чули, з собою ведуть; ...для вірної нашої служби обороняти силами своїми обіцяє, про те треба мати міцну надію всякому з нас Війська Запорозького і в *народі українському*»⁶⁹. У травні козацький розвідник Василь Новак, що знав турецьку мову і три тижні за наказом гетьмана І. Самойловича перебував у турецькому таборі, засвідчував: «Про Хмельниченка сказав, що безперечно розстрижений і з військами турськими буде, щоб його *в Україні* осадити і *Український народ* тим зручніше до себе через нього прилучити; і для того таке між Турками є прислів'я: вміємо ми возом зайців у полі ловити; ... і для того начебто вперед висланий [Євстафій Астаматій], щоб *усі Українні городи* той-мам сторони, в яких осадні люди польські живуть, забрав, за постановою польського [короля] з Турками на договорах, що *Україні* бути при турках»⁷⁰. 13 травня того ж року у листі до царя гетьман Іван Самойлович знову чотири рази вживає слово «Україна»⁷¹.

У листі кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка до гетьмана Війська Запорозького І. Самойловича від 29 червня говорилося: «...Ми тут на тому місці ніщо інше робимо, тільки военний промисел, і то не для чого іншого, тільки для охорони і *цілості оплаканої отчизни нашої України*...; Хмельницького спадкоємця місця гетьманського розуміння іменували *князем над Україною* і *удільним князівством України* прикрасити так, як і інші князівства...; чи начебто самі захотіли князю Хмельницькому *Україну вручити [у] княжіння* і у всіляку владу»⁷².

2 липня 1677 р. гетьман І. Самойлович пише, що під його правлінням перебувають «*жителі, як єдиноутробна братія своя і сини єдиної матері нашої милої України*; ...тут знають ледве не *всі українські жителі*, що велику має казну...»⁷³. У цьому ж посланні знову вживається словосполучення «*Мала Росія Україна*»⁷⁴. Остання у даному контексті

⁶⁸ Там же. С. 189–190.

⁶⁹ Акты ЮЗР. Т. XIII. С. 110–111.

⁷⁰ Там же. С. 124–125.

⁷¹ Там же. С. 147–148.

⁷² Там же. С. 167–168.

⁷³ Там же. С. 175.

⁷⁴ Там же. С. 176.

виступає як синонімічна політична назва Війська Запорозького. 12 липня чигиринський полковник Григорій Карпенко написав листа до гетьмана І. Самойловича і приклав до нього покази перебіжчика з турецького табору — «липського татарина»: «І то польський король Туркам і хану говорив же, що нині у нього королівство і багато городів і земель узяв у нього царська величність московська, а салтан турський узяв Кам'янець-Подільський *і Україну всю по Дніпро*»⁷⁵. Також чигиринський полковник повідомляв гетьману, що «якщо великий государ укаже Калмиків послати *на Україну*, і Татарове де бій їх знають, і побачивши їх битися з ними не стануть, побіжать: а Туркам де робити буде нічого»⁷⁶.

15 липня того ж року гетьман І. Самойлович у грамоті до московського царя знову вживає словосполучення «український народ»: «...Вашої Царської Пресвітлої Величності іменем і всього Війська Запорозького, городового і *народу спільного українського*, вмовляю, яко помазаника Божого і монарха християнського і оборонителя краю Малоросійського»⁷⁷. У липні до гетьмана пише архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель: «...Хмельниченко каже: так краще мені в неволі сидіти, чим у пустелі жити, тому що *вся Україна* розорена»⁷⁸. 15 липня полтавський полковник Прокіп Левенець надіслав гетьману І. Самойловичу тексти свідчень колишніх українських полонянників, що втекли з Криму: «У Баки аги, ханова дворянина... такі між собою мали розмови: коли війська турські і хан кримський підуть з Хмельницьким *на Україну землі Руські*, і в той час городи Чигирин і Київ буде смиренством не обійдуть...; Про Хмельницького такі чутки в Криму, що просився у турецького султана з неволі на волю, обіцяючи йому без війни *привернути Чигирин, Київ та Україну*»⁷⁹. 28 липня гетьман І. Самойлович писав до кошового отамана І. Сірка: «...І в *отчизні нашій Україні* багато до цього часу було нерозсудливих і легковажних людей, тоді не було *в Україні* бід на людей невинних від різних неприятелів...; Не чекали ми того від вас, як від *братії своєї і синів єдиної матері нашої отчизни України*, хапатися вам цього небезпечного обману»⁸⁰.

⁷⁵ Там же. С. 200.

⁷⁶ Там же. С. 204.

⁷⁷ Там же. С. 208–209. В оригіналі: «...Вашего Царского Пресветлого Величества именем и всего Войска Запорожского, городового и *народу обще украинского*, умоляю, яко помазаника Божия и монарха християнського и оборонителя сего краю малоросийского».

⁷⁸ Там же. С. 210.

⁷⁹ Там же. С. 213–214.

⁸⁰ Там же. С. 229.

Влітку 1677 р. відбулися переговори між гетьманом Самойловичем та представником московського царя Олександром Карандєєвим. Вони були записані «слово в слово» з розмовної мови гетьмана і московського посла: «...Олександр говорив в розмові гетьману: для чого він про відпуск *на Україну* Петра Дорошенка великому государю чолом бити хоче...? А Петро Дорошенко взятий до Москви ні для чого, тільки для тебе гетьмана і для *цілого малоросійського народу*, щоб він, будучи *в Україні*, зла ніякого не учинив...; І гетьман говорив: про Петра Дорошенка про відпуск *на Україну* він не бє чолом і не думає; ...а в нинішній де справжній воєнний час Петру Дорошенку бути *на Україну* неможливо. А хоча де він Петро Дорошенко до нього гетьмана про взяття *на Україну* пише...»⁸¹.

11 серпня гетьман Самойлович писав до царя: «...Они удумали было измену вашему царскому пресветлому величеству учинить и меня света лишив, *всю Украину* ко вредителному смятению привестъ; ...похотели изнова каким ни есть образом во время нынешнее опасное нечто *злое в Украину*, как они обыкли, сослався с иными единомысленники, которые на той стороне Днепра обретаютца, всчать»⁸². Лист І. Самойловича до воєводи Руського воєводства С. Яблоновського від 19 жовтня того ж року засвідчував, що «Україна» мала «пограниччя»: «..Неприятель бусурмани, який багато християнських душ згубив... як і *на пограниччю України*»⁸³.

7 жовтня гетьман І. Самойлович говорив у Батурині з московським послом В. Тяпкіним: «...А естли де, от чего Боже сохрани, разоритца Чигирин, или неприятелю допустить завладеть, тогда де прежде разоренья, или отдаче неприятелем, сказать *всем в Украине народом*, что уж они великому государю, его царскому величеству, непотребны, для того и Чигирин отдали и разорили. А у них, во *всем их казацком народе*, всегда во устех то слово и намерение и дело: при ком Чигирин и Киев, при том и они все должны в вечном подданстве и в верности и в тишине жити»⁸⁴.

23 березня 1679 р. молдавський господар Георге Дука писав лист до московського царя Федора Олексійовича з пропозицією прийняти свого посла І. Білевича, а вже 5 травня того ж року останнього зустрічають у Посольському приказі Московської держави. Ось такий запис залишили в посольських книгах московські дяки: «Да и то-де Дуку воєводу понудило, что послал салтан турской к хану крымскому, чтоб он ево с царским

⁸¹ Там же. С. 189–190.

⁸² Там же. С. 233.

⁸³ Библиотека Музею князів Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів, од. зб. 175. Польською: «...jako i pograniczu Ukrainy».

⁸⁴ Акты ЮЗР. Т. XIII. № 83. Стб. 323. С. 123.

величием умирил и наказал ему просить *Украины и Киева* («*Ucraina si Kievul*»)»⁸⁵.

17 квітня король Речі Посполитої наказав своєму послу в Стамбулі Самуелю Процькому звернутися з протестом до султана Мегмеда IV, «щоб Хмельницький (Юрій), *бажаючи України*, старинних воєводств хай узурпує..., огнем і мечем не грозить»⁸⁶. 12 травня московський цар Федір Олексійович надсилає листа молдавському господарю Георге Дуці: «И салтан турский... прислал в наши царського величества *Украинные городы* везися свого с воском, и наши царського величества украинские войска имели с ними бой... А что он, салтан, в грамоте своей писал, имянуя Чигирин своим, и тебе то ведомо, что тою *Украиною*, которая зоветца Малою Россиею («...*asea Ucraina, care se numeste Rusia Mica*»), владеем мы..., из древних лет пребывала та *Украина* под державою благочестивых государей»⁸⁷.

В інструкції, наданій І. Білевичу 1 вересня 1679 р. для переговорів у Москві, господар Дука висловив своє бачення проблеми міжнародно-правового становища Українського гетьманату. «*Україна*, яка стала причиною усіх тих бід (війн між Польщею, Туреччиною і Росією), від правління того, якому випало тоді володіти нею (П. Дорошенку), і привів добровільно і піддався в підданство під велике царство турецьке, і прийняв бунчук і інші клейноди, і для того *Україну* нині Турське царство ніякими мірами покинути на може, тому що і поляки, які володіли дідично *Україною*, коли прийшли в договори з султаном між іншими договорами, коли дійшло до *України* («...*a venit vorba de Ucraina*»), була вона в підданстві під солтаном, залишили і поляки так, щоб під ними же була»⁸⁸, — відзначав він, згадуючи про те, що, згідно з Бучацьким договором 1672 р. і Журавненським перемир'ям 1676 р. між Польщею й Туреччиною, Правобережна Україна відійшла в управління П. Дорошенка під протекцією Порти. Далі висловлювалось побажання, щоб московський цар уклав договір з султаном і «про *Україну* ніяку біду (“докуку”) не вчинив»⁸⁹. Г. Дука пропонував Федору Олексійовичу, щоб для «України» «вибрали виборну голову людину нарочиту, як ведеться від одного царства до іншого»⁹⁰.

⁸⁵ Исторические связи народов... Т. III. С. 47.

⁸⁶ Бібліотека Національна у Варшаві, відділ мікрофільмів (далі — БН Варшава), м/ф № 123, арк. 270.

⁸⁷ Исторические связи народов... Т. III. С. 52, 54.

⁸⁸ Там же. С. 60.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Там же.

Відомо, що король Речі Посполитої Ян III Собеський протягом 1679–1682 рр. неодноразово заявляв про те, що згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими у 1678 р. в Стамбулі Журавненськими статтями) договорами Україна має належати козакам: «Турки хочуть не тільки Поділля, але і *всю Україну*; тому і ми повинні їх завжди тримати в рамках пактів Бучацьких, Журавницьких і останніх Константинопольських: *Ukraina Cosacis cedat* (Дослівно: «Україна козакам відійшла». виділення зроблене власноручно королем. — Т.Ч.), що й так може розумітися, *при кому козаки, при тому і зостанеться Україна*»⁹¹. Про це читаємо в його листах до великого литовського князя Міхаїла Радзивілла.

В інструкції королівському послу Яна III Собеського до Москви від 14 жовтня 1681 р. вказувалось, що «*Україна козакам належати мала*, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу»⁹². У цьому дипломатичному документі також наголошувалося: «...Донесли і те його царській величності же Господар Волоський є *в Україні* і поселився в Немирові... не так як в пактах є, так за короля Михайла, як теж і в свіжих Журавницьких в Стамбулі стверджених..., коли провінція козакам пактами обіцяна відпадає в інкорпорацію поганської Держави...»⁹³. З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку відводив польський король правобережному Війську Запорозькому в східноєвропейському геополітичному просторі.

Наказний гетьман від імені молдавського господаря І. Драгинича восени 1681 р. писав до лівобережного полковника Л. Полуботка: «...маємо врученням від ясновельможного пана воєводи і *господаря земель Молдавських і земель Українських*. А то з найвищого дозволу самого цезаря Порти Отоманської, роздав полки на цьому боці Дніпра окрім київського *українським достойним людям*, які полковники від нас поставлені, щоб вільно призивали своїх полків людей на ті попелища, звідки вийшли і де родилися, ... рівним чином і Губаренко полк Корсунський врученням має від господаря...»⁹⁴. «...Скоро по відібранню володіння *українськими землями* відразу старанно почав прикладати сили, щоб *спустошена Україна* знову квітнула через поселення людей... яким то людям даю свободу на 15 років...»⁹⁵, — говорилося в його

⁹¹ АГАД Варшава, ф. «Архів дому Радзивілів», від. III, кн. 16, № 124.

⁹² Там же, ф. «Архів Замоїських», од. зб. 3053, арк. 297–298.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Цит за: *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). Київ, 1996. С. 74.

⁹⁵ Там само.

зверненні до канівського полковника Війська Запорозького І. Губаренка від 20 листопада того ж року.

У відповідь на закличні універсали Яна III Собеського, 10 травня 1682 р. вийшов гетьманський універсал І. Самойловича з Батурина до старшини Війська Запорозького, війтів і бурмистрів та «усього посполства» про заборону переходити на «правий берег» Дніпра до польського короля: «поляки... вигубили і спустошили тогочасну *Україну Малоросійську*, милу отчизну нашу»⁹⁶. Також гетьман звертався до старшини — переселенців з Правобережжя до Лівобережжя — із закликом не повертатися назад, аргументуючи це тим, що «самі з вас, задні люди, старинні українці, знають те добро, які біди, які утиски, які винищення від ляхів козакам робилися... Нехай кожному з вас буде перед очима, що давно від ляхів *в Україні* діялося, і що тепер ще на Волині і на інших містах братії нашій Русі діється...»⁹⁷. У відповіді на статті від польського короля до Війська Запорозького за 1682 р. І. Самойлович шість разів вживав слово «Україна», а у листі від 24 червня того ж року до полковника І. Новицького писав: «Щоб обіцяв щиро... *за цілість отчизни нашої України* застановляться»⁹⁸.

У королівському листі до білоцерківського коменданта Ернеста Оттона Раппе, який датовано 2 вереснем 1682 р., говориться: «У трактаті під Бучачем записано, що *Україна козакам відійти має* (самим, а не кому іншому), що умісне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі»⁹⁹. Саме тому, на думку уряду Речі Посполитої, Порта не мала права втручатися в справи України, оскільки сама віддала її козацьким гетьманам. Але в даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували спочатку під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя, а потім «старших» над козаками Олександра Урбановича, Криштофа Ласки, Мирона Лукейчика і були підвладні Польщі.

У листі за 1683 р. гетманського сина Григорія до його двоюрідного брата гадяцького полковника Михайла Васильовича Самойловича зустрічається таке словосполучення — «з *України виступлю*»¹⁰⁰. 23 липня того ж року на козацькій раді в присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював

⁹⁶ Акты ЗР. Т. V. Санкт-Петербург, 1855. С. 167.

⁹⁷ РГАДА, Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 3, ед. хр. 418, л. 1 об., 3, 3 об., 4 об., 6 об.

⁹⁸ Акты ЗР. Т. V. С. 171.

⁹⁹ АГАД Варшава, ф. «Архів Замойських», од. зб. 3053, арк. 306.

¹⁰⁰ РГАДА, ф. 124: Малороссийские дела, оп. 3, ед. хр. 441, л. 1.

її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він відзначав: що 1) «**народ християнський український** вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном», 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, «аби разом з Польщею йшли проти Порти», 3) «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються»¹⁰¹.

4 червня 1685 р. датується гетьманський лист полковнику І. Новицькому з такою фразою: «...Знайдуться зичливі **милої отчизни нашої України**, для її цілості»¹⁰². 10 червня у відповіді гетьмана І. Самойловича на пропозиції московського окольничого Л. Неплюєва читаємо: «...Коли тих людей три тисячі по указу монаршому там **на Україні** влаштуються»¹⁰³. 12 червня в листі переяславського полковника Л. Полуботка до генерального писаря Василя Кочубея зазначено: «...Надія та, яка **отчизні нашій Україні** багато вже зробила...»¹⁰⁴.

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецької агресії стала постанова вального сейму від 16 лютого 1685 р., в якій зазначалося, що «всіх **козаків низових і українських**, як тих, які побажали признати його (гетьмана. — Т.Ч.), мають осідати **на Україні**, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...»¹⁰⁵.

В березні 1686 р. у Москві відбувалися переговори між польською делегацією на чолі з К. Гжимультовським та росіянами під керівництвом В. Голіцина про укладення «Вічного миру». У протоколах перемовин було записано: «...Тех же татар понеже от них не без опасения чтоу вышед из Крыму, и не пошел на Польшу не пришли **к Украине**»¹⁰⁶. Лівобережний гетьман І. Самойлович ось так реагував на укладення Вічного миру 1686 р.: «...Поневаж ще ще ні в чому мирним договорам кінця не вчинено і з сторони польської не закріплено, а уж сторона польська так рано поривається до обняття **тогобічної України**, назначаючи осадчих, і оголошуючи слободи... Від нас те відлучено не буде,

¹⁰¹ Theiner A. Monuments historigues de Russie. Rzym, 1859. S. 249; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 3. Kraków, 1923. S. 10; Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. Lwów, 1907. S. 28–29.

¹⁰² Акты ЗР. Т. V. С. 183

¹⁰³ НБУВ. IP, ф. 2, спр. 13518–13635, арк. 11–26; Універсали українських гетьманів... С. 614.

¹⁰⁴ Акты ЗР. Т. V. С. 185.

¹⁰⁵ Volumina legum. T. V. S. 350.

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 369–375.

якщо бовем так у тих вічного миру договорах утрактовано, що всі *народи тутейші українські* і все військо як городове, так низове вічно найдоватися мають в богохранимій Їх Царського Пресвітлої Величності державі»¹⁰⁷.

1 березня 1686 р. в універсалі І. Самойловича про встановлення оренди йшлося: «Оголошуємо цим нашим писанням кожному, кому про те знати треба, що до *оборони отчизни нашої України* і для збереження цілості церков Божих і добра загального усього народу нашого християнського... оренди по *усій Україні* були утверджені...»¹⁰⁸. У липні того ж року кошовий отаман Запорозької Січі Федір Іваник пише листа до І. Самойловича, у якому називає «Україну» не інакше як «отчизною нашою» і «малоросійською країною»: «...Віра православна і *отчизна наша Україна малоросійська країна* («страна») у доброму здравії»¹⁰⁹.

У багатьох західноєвропейських пам'ятках 1670-х — 1680-х років знайшла відображення тогочасна історія України. Зокрема, у мемуарах Ф.П. Делерака (де Божо) читаємо: «...За розміром території й чисельністю *населення [України] можна було б назвати великим королівством*; за кількістю великих міст і багатствами землі це щедра, родюча й розкішна *країна*, справжня «земля обітована», на думку поляків, які звать її краєм, де течуть молочні ріки в медових берегах... Внаслідок усіх цих тривалих злих примх долі країна була вщент зруйнована й перетворена на широку пустелю... *«На Україні* залишилося лише кілька міст поблизу польського кордону: Кальник, Брацлав, Бар та ще кілька менш важливих». Автор мемурів, які буди написані і видані у Франції вже наприкінці XVII ст. називав тогочасну Україну «країною», яка була «найкращим кутком Європи»¹¹⁰.

* * *

Отже, протягом початку 1670-х — першої половини 1680-х років номен «Україна» закріпився в офіційному дискурсі Війська Запорозького. Московського царства, Речі Посполитої та Молдавського князівства як новий політонім. Ним почали позначати державу, яка була під владою гетьманів Війська Запорозького. При цьому дана назва була синонімічною і вживалася для кращого розуміння та виокремлення державного політичного утворення, яке постало на теренах Східної Європи від часів Української революції на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким.

¹⁰⁷ АГАД Варшава, ф. «АПП», № 47, Т. 1, арк. 389–392.рп

¹⁰⁸ Акты ЗР. Т. V. С. 189.

¹⁰⁹ РГАДА, ф. 229, оп. 4, спр. 213, арк. 33–35.

¹¹⁰ Веауїеу. Memoires... Paris, 1698; *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998. С. 97.

Його послідовники та наступники — гетьмани Петро Дорошенко. Іван Самойлович та Юрій Хмельницький використовують слово «Україна» не тільки для маркування підвладної їм території. Останній вживає політоніми «Україна» та «Український» у своїй тилулатурі як «Князь України» та «Український князь».

References

1. Chukhlib T. (2015). Poniattia «Ukraina» ta «Ukrainnyi» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649–1659 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (15). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 13–41. [in Ukrainian].
2. Chukhlib T. (2016). Poniattia «Ukraina», «Ukrainnyi» ta «Ukrainska derzhava» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1659–1665 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (16). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 13–46. [in Ukrainian].
3. Chukhlib T. (2017). Poniattia «Ukraina», «Ukrainskyi», «otchyzna», «narod» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1666–1672 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (17). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 41–79. [in Ukrainian].
4. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 (1858). Kraków. [in Polish].
5. Kolodziejczyk D. (2000). Ottoman-Polish dipolomatic relations (15th–18th Century) In: *An Annotated edition of «Ahdanes and Other Documents by Brill, Lejden, Boston, Köln*. [in English].
6. Nimchuk V. (2011). «Dohovory i postanovy prav i volnosteni viiskovykh...» 1710 r. z pohliadu istorii ukrainskoi movy. «Pakty i Konstytutsii» Ukrainskoi kozatskoi derzhavy. Lviv: Svit. 34–48. [in Ukrainian].
7. Nimchuk V. (1995). Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh staroukrainskoiu ta tserkovnoslovianskoiu movamy. (1). Kyiv: Naukova dumka. 24–30. [in Ukrainian].
8. Sas P. (2010). Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
9. Sas P. (1998). Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI — persha polovyna XVII st.). Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
10. Sereda O. (2015). Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmanskoturetskykh dzherelakh XVIII st. Odesa: Odeskyi universytet. [in Ukrainian].
11. Smolii V., Hurzhii O. (1991). Yak i koly pochala formuvatysia ukrainska natsiia. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. [in Ukrainian].
12. Smolii V. (1998). Natsionalno-vyzvolna viina v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia. Natsionalno-vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII st.: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo. Kyiv: Henez. 9–25. [in Ukrainian].
13. Smolii V., Stepankov V. (1997). Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII st.: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
14. Smolii V., Stepankov V. (1999). Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].

15. Smolii V. Stepankov V. (2014). *Ukrainskyi politychnyi proekt XVII st.: stanovlennia natsionalnoho instytutu vlady*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

16. Yakovenko N. (2009). *Vybir imeni versus vybir shliakhu (nazvy ukrainskoi terytorii mizh kintsem XVI — kintsem XVII st.)*. *Mizhkulturnyi dialoh*. (1) *Identychnist*. Kyiv: Dukh i litera. 57–95. [in Ukrainian].

Taras Chukhlib

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences
(Kyiv, Ukraine)
taras_chuhlib@ukr.net

«UKRAINE» AS A SEMI-OFFICIAL NAME OF THE STATE «VIIS'KO ZAPOROZ'KE»: POLITICAL AND LINGUISTIC TRANSFORMATION OF THE NOMEN (1673–1677)

Abstract. *The article offers a historical-linguistic and etymological study of one of the self-description of early modern Ukrainian state, which was created during the second half of the XVIIth century. Using the diachronic-semantic method, the problem of understanding of the terminological meaning of the name "Ukraine" as another name for the state, which, starting from 1648–1649, was headed by thhetmans of the Viis'ko Zaporoz'ke, Polish Crown, Principality of Moldova, and Tsardom of Russia is revealed. The semantic constructions that appeared with the help of the word "Ukraine" during 1673–1866 in the official and semi-official discourse of the Viis'ko are studied. Chronologically, it covers a very interesting and integral historical period from the first years of Ivan Samoilovych's hetmanship in Left-Bank Ukraine and the last years of Hetman Petro Doroshenko's reign in Right-Bank Ukraine and ending with the Eternal Peace of 1686 between Warsaw and Moscow.*

Keywords: *Ukraine, Viis'ko Zaporoz'ke, Motherland, the people, official documentation, Polish Crown, Ivan Samoilovych, Petro Doroshenko, Yurii Khmel'nyts'kyi.*